

Вадим Хмарський

Імені великого вченого

Ілля Мечников на сторінках «Історій» Одеського університету

«Знайомство з біографіями великих людей дуже повчальне для вивчення людської природи», – ці слова належать видатному науковцю біологу Іллі Мечникову. Вони написані 1907 року у праці «Етюди оптимізму». Вчений вельми відомий в Одесі та посідає особливе місце у житті заснованого 1865 року Одеського національного університету, що має його ім'я.

Майбутній нобелівський лауреат народився за двадцять років до виникнення університету. Причому поява закладу та людини припали на травень (13-го та 15-го числа відповідно). Тому щоразу збігаються не лише роки їхніх ювілеїв, а й місяць їхнього відзначення. Отже, цього року сто вісімдесят від народження науковця та сто шістдесят закладу вищої освіти. Ще один збіг – саме вісімдесят років тому до назви університету було додано Мечникове ім'я. Все це дає підстави ще раз поміркувати над темою «Університет у житті людини та людина у житті університету».

Сьогодні образ Іллі Мечникова є невіддільним складником інтелектуального та матеріального ландшафту Одеського університету. Від 1945 року Мечникова символіка з'явилась у залі засідань Ученої ради – скульптура у повний зріст, а на фасаді головного корпусу – велика меморіальна дошка. Портрети вченого наявні у різних місцях університету, в тому числі у музейній експозиції. Протягом десятиліть відбувалися численні імпрези, присвячені його пам'яті, призначалися стипендії на його честь, його зображення розміщувалися на різноманітній університетській рекламній продукції, а прізвище використовується у різноформатних університетських заходах,

Студенти Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Фото пресслужби ОНУ

як-от МечниковСтартФест (День першокурсника) чи Мечников день (День відкритих дверей, який відбувається тепер просто неба у Ботанічному саду) тощо. Особливе місце у політиці пам'яті університетського керівництва та істориків посідають узагальнювальні праці з історії університету, які втілюють певну авторефлексію – осмислення минулого та сьогодення, намагання пізнати себе. Тому поява персони Іллі Мечникова на сторінках цих праць є цілком слушною. На цьому питанні й хотілося б зосередитися детальніше.

У даному разі немає потреби наводити детальний життєпис І. Мечникова – тільки контури, адже акцент робитиметься не на біографії, а на еволюції уявлень про його місце в університеті очима самих університетників.

Народився Ілля Мечников на Слобідській Україні у дворянській родині. Батько походив з молдавського боярського роду Спетару, а мати – дочка єврейського письменника Лева Неваховича. Випускник Харківського університету (1864) намагався ще у двадцять два роки потрапити до одеського (тоді – Імператорського Новоросійського) університету, але вдалося йому це зробити лише у 1870 році. Пропрацювавши дванадцять років, Ілля Мечников пішов з університету у 1882 році, а потім залишив місто та врешті саму Російську імперію (1887). З 1888 року жив у Парижі, де працював в інституті Пастера аж до кінця життя (1916). У 1908 році отримав Нобелівську премію в галузі медицини за дослідження з імунології, чим здобув собі всесвітню відомість.

Наведемо короткий перелік праць з історії університету. Він наочно демонструє вирішальну роль ювілеїв як спонукальних чинників університетського історієписання: 1890 – книга «Двадцятип'ятиріччя Імператорського Новоросійського університету: історична записка та академічні списки» (О. Маркевич); 1915 – стаття «Імператорський Новоросійський університет (3 приводу 50-річчя його існування)» (М. Попруженко); 1940 – книга «Одеський університет за 75 років (1865-1940)» (колектив авторів); 1965 – книга «Одеському університету – сто років» (З. Першина, Г. В'язовський, О. Юрженко); 1968 – книга «Історія Одеського університету за 100 років» (колектив авторів); 1991 – книга «Одеський університет, 1865-1890» (колектив авторів); 2000 – книга

«Історія Одеського університету. 1865-2000» (колектив авторів); 2010 – брошура «Одеському національному університету імені І.І. Мечникова – 145. Лібрето напередодні славного ювілею» (О. Дьомін, В. Хмарський); 2015 – книга «Одеський національний університет імені І.І. Мечникова (1865-2015). Історія та сучасність» (колектив авторів).

Отже, осмислення образу Іллі Мечникова в університетському історієписанні відбувалося шляхом створення певних образів відповідно до трьох епох у модерній історії Одеси – імперської, радянської та сучасної. У підсумку маємо дев'ять праць: сім книжок, брошуру та статтю – два наративи в імперський період, чотири у радянський і вже три у сучасний.

Поняття «образ» передбачає, що історики ніколи не можуть і не зможуть один раз і назавжди запропонувати єдину і «правдиву» подобу певного досліджуваного об'єкта. Обставини епохи, філософія науки, вдосконалення дослідницького інструментарію раз по раз спонукають науковців переосмислювати будь-який феномен минулої реальності.

В імперську епоху місію піонера виконав історик професор Олексій Маркевич – на двадцятип'ятирічний ювілей університету. 1890 року у своїй величезній за обсягом праці (п'ятсот п'ятдесят сторінок) історик по гарячих слідах зробив перший крок, присвятивши Іллі Мечникову майже п'ять сторінок. У розповіді про фізико-математичний факультет і зокрема кафедру зоології О. Маркевич називає шістьох науковців, але дозволяє собі епітет лише до І. Мечникова, називаючи його «знаменитим зоологом». О. Маркевич (1847-1903), буди не лише сучасником, але й майже однолітком І. Мечникова, писав текст невдовзі після від'їзду науковця до Франції, а тому цілком слушно лунає така його прикінцева ремарка: «Діяльність І.І. Мечникова надто близька до нашого часу, щоб я дозволив собі висловлювати щодо неї своє міркування, але про наукове значення її достатньо каже сама відомість І.І. Мечникова». Отже, оптика часу ще не дала можливості створити цілісний прижиттєвий образ Іллі Мечникова, але очевидний масштаб особистості було відзначено.

Минула чверть століття, прийшов 1915 рік. В умовах світової війни Одеса була порівняно неподалік від театру бойових дій, юві-

лейні урочистості були мінімізовані, та університет міг залишитися без чергового ювілейного наративу. Втім філолог професор Михайло Попруженко опублікував у столичному журналі «Історичний вісник» статтю про історію університету за п'ятдесят років. Проте у своїй невеличкій праці М. Попруженко «не помітив» І. Мечникова. Певно, це пов'язано не лише з обсягом журнальної статті, а й з обставиною тодішнього перебування І. Мечникова під час війни за кордоном, що могло вважатися непатріотичним і вплинути на позицію М. Попруженка.

До написання наступної історії університету минула ще чверть століття. За зловтішною іронією долі це припало на роки наступної світової війни. За цей час університет закривали, розпорошували, створювали на його осколках інші заклади освіти, потім вже їх розпорошували, поки врешті не повернулись у 1933 році до ідеї відновлення його під назвою Одеського державного університету. Оскільки написання першої радянської історії було вельми непростою справою, адже припало на часи вже сформованої сталінської візії минулого, коли «методологічні помилки» могли бути небезпечні для кар'єри чи долі науковців, то очолив написання книги особисто ректор Микола Савчук (1938-1948), а відповідальним редактором був професор-історик Костянтин Добролюбський.

Можна стверджувати, що у книзі 1940 року відбулося триумфальне повернення І. Мечникова на скрижалі університетської історії – на майже двохстах сторінках його згадано понад двадцять разів. Разом з тим епізоди з І. Мечниковим подано некомпактно, і вони розпорошені по тексті. За обсягом мечниковський фрагмент порівнянний з тим, що у книзі О. Маркевича. Але з огляду на обсяг праць питома вага розповіді про І. Мечникова посіла у новій книзі втричі більше місця, змалювавши його не стільки потужним науковцем, скільки «прогресивним» діячем, адже наукова діяльність була для авторів проявом суспільно-політичної боротьби вченого.

Саме тому основний фрагмент про доробок і діяльність І. Мечникова, автором якого був історик Андрій Крячун, було вміщено у розділі «Суспільно-революційний рух в Одеському університеті в 1865-1899 рр.». Науковця було змальовано учасником

протистояння ліберальної та консервативної «партійних» груп в університетській корпорації. Автор відносив його до «прогресивного табору», «демократичного крила» чи твердив навіть про «групу Мечникова», а його опонентів – до «консервативної частини професури», яку очолював професор Петро Цитович. На думку А. Крячуна, саме громадянська позиція І. Мечникова призвела до його виходу з університету. На підтвердження цього він навів думку жандармів: «Мечников – професор зоології, людина крайніх переконань, неможлива в жодному навчальному закладі». А потім і слова самого науковця: «Я відразу зрозумів, що реакційна течія викине мене з університету».

Відзначимо також, що у книзі, написаній російською мовою, А. Крячун називає І. Мечникова у дусі часу «видатним російським вченим», «знаменитим російським зоологом-ембріологом», «красою і гордістю Росії».

Отже, було створено образ невтомного «російського» вченого-матеріаліста з ліберальними поглядами, який відстоював свою позицію як у науці, так і в громадському житті, користувався авторитетом у студентів, підтримував студентський рух і врешті постраждав від консервативних кіл.

Надалі образ Іллі Мечникова у радянський час здобув свою модифікацію завдяки історикині Заїрі Першиній – у двох науково-популярних і одній монографічній праці з історії університету, в якій вона брала участь протягом чверті століття.

У 1965 році вийшла друком книжка з історії університету («короткий нарис») авторства З. Першиної, Г. В'язовського (філолог, проректор) та О. Юрженка (ректор). Цього разу відбулася принципова композиційна зміна – про І. Мечникова переважно йшлося у розділі «Наукові традиції» та частково у розділі, присвяченому суспільно-політичній боротьбі в університеті, під назвою «Проти темряви й гніту» – І. Мечникова згадано як «непримиренного противника реакційного режиму в університетах» («його переслідували та цькували реакціонери», «реакція усунула Мечникова з університету»).

Мечниковський сюжет укупі міститься на чотирьох сторінках сімдесятип'ятисторінкової праці (найпитоміша вага фрагмента серед усіх «історій») майже кишенькового формату, яка першою

з університетських історій написана українською мовою та була наче синопсисом більшої праці.

Так і сталося: 1968 року побачило світ фундаментальне видання, колективний твір більш ніж вісімдесяти авторів (понад чотириста сторінок). Текст про три перших десятиліття університету та студентський рух у ньому написала З. Першина. Лейтмотивом його стали такі рядки: «Найсвітліші сторінки історії Новоросійського університету пов'язані з діяльністю найвидатнішого бактеріолога І.І. Мечникова». Історикиня приділила І. Мечникову найбільший фрагмент у підрозділі, ніж будь-якому іншому персонажу. Вона творчо та на основі переважно історичних джерел розширила сюжети, започатковані в О. Маркевича, А. Крячуна та у своїй попередній науково-популярній книжці, щодо появи та долі І. Мечникова в університеті, змалювала його як талановитого педагога та як людину, що дбала про поліпшення кадрового складу та наукових сил університету, показала його вмілим лектором, а також розвинула тему суспільно-політичного світоглядного протистояння «партії червоного Мечникова» «реакційним професорам-чиновникам від науки, що становили в університеті більшість». Завершується сюжет драматичним виходом І. Мечникова із закладу в умовах, коли «реакція цькувала передову професуру».

Також в іншій частині книги, присвяченій розвитку наук в університеті, рельєфно показаний науковий доробок І. Мечникова. Різного обсягу фрагменти про його внесок у науку зроблено ще в одинадцяти розділах книги (серед одинадцяти авторів відомі науковці І. Пузанов, М. Савчук, В. Тульчинська, Р. Файтельберг тощо).

Загалом І. Мечникова згадано на сторінках монографії понад сто сімдесят (!) разів, утверджено його культовим персонажем університетської історії. Персона І. Мечникова в абсолютному обчисленні посідає на сторінках книги на порядок більший обсяг, ніж у попередніх працях. Треба зазначити, що І. Мечников був змальований у відповідній стилістиці – як ідеальний образ науковця, життєва драма якого була пов'язана лише з суспільно-політичною боротьбою чи матеріальним станом.

Минуло ще два десятиліття. За цей час «будівництво соціалізму» переросло у «розвинутий соціалізм», а той несподівано змінився політикою «перебудови». У тих умовах і розпочалася

Микола Кузнєцов. Портрет І. Мечникова. 1886. Зберігається
в Державному історичному музеї. Москва, РФ

підготовка чергового видання, до стодвадцятип'ятирічного ювілею. Редакційну колегію очолив ректор І. Зелінський (1987-1995). Книжка 1991 року мала значно менший обсяг (160 сторінок) і популярний виклад. Вона мало нового додала до образу І. Мечникова. За змістом фрагмент про нього більше нагадує зразок 1965 року, але сильно редукований – вся інформація вмістилася на одній сторінці. Не зайвим буде зазначити, що І. Мечникова (як і переважну більшість всіх інших) вже не визначали беззаперечно як «російського» вченого, поділяючи його доробок і спадщину на два народи – український та російський: «завдяки зусиллям передових учених... університет швидко перетворився на один із центрів демократичної культури українського та російського народів і став відігравати важливу роль у розвитку науки».

Отже, якщо зусилля А. Крячуна у 1940 році можна порівняти з трампліном до виключного визнання постаті І. Мечникова для університету, то всі наступні праці (З. Першина) – апологія ухваленого урядом у 1945 році рішення про надання його імені університету та перетворення І. Мечникова на культового університетського персонажа, що, звісно, не могло не мати надлишкових елементів глорифікації. Основний текст у книжках 1965-1991 рр. вже було вміщено у тих частинах, де йшлося про освітній процес і наукове життя університету, та додано окремі епізоди у неодмінних розділах, присвячених суспільно-політичній боротьбі.

У сучасну епоху почав формуватися третій образ І. Мечникова. Вже за дев'ять років від здобуття Україною державної незалежності, з досягненням міленіуму та стотридцятип'ятиріччя університету вийшло чергове видання з його історії. Книга 2000 року мала популярний формат, двісті двадцять шість сторінок, і в ній було зроблено помітний акцент на сучасну епоху.

Загальне скорочення питомої ваги у книзі імперської епохи позначилось і на розповіді про І. Мечникова (З. Першина), яка за обсягом була найменшою за всю історію написання книжок. Втім це не означало, що постать І. Мечникова була піддана значеннєвій редукції. Адже другий з трьох розділів – «Становлення наукових традицій» – розпочинається саме з його постаті словами про «одну з найяскравіших сторінок». Йому знову відведено у порівнянні з іншими більше місця. Стиль викладу цього разу –

стриманий, позбавлений емоційного драматизму «партійних» колізій усередині корпорації викладачів (хоча його традиційно віднесено до «ліберально налаштованої професури»), в тому числі й щодо відставки: сюжет про це містився у наступному розділі під назвою «У суспільному русі». Прикметною є загальна оцінка І. Мечникова: «Він уславив свою батьківщину Україну як один з найвидатніших вчених, удостоєний найвищої міжнародної наукової нагороди – Нобелівської премії».

Отже, у праці 2000 року ще зберігалася конфігурація попередніх творів (завдяки З. Першині), хоч і з виразним урахуванням обставини державної незалежності України та намаганням інсталювати доробок ученого до її культурної спадщини.

Наступна історія університету, що вийшла через десять років, уперше набула формату брошури (обсягом сорок вісім сторінок). У 2010 році розподіл по епохах був майже рівномірним. Привертає увагу претензійна підназва – «Лібрето напередодні славетного ювілею». Адже на той час уже розпочалася підготовка до масштабного проекту з написання фундаментальної історії університету. Вперше за пів століття сюжет про І. Мечникова написала не З. Першина. Проте це не позначилося на його репутації – він знову посів чільне місце серед молодих викладачів 60-70-х років XIX століття, «які згодом стали «золотим спадком світової науки» разом із Н. Кондаковим, Ф. Успенським, О. Ковалевським, В. Заленським, О. Павловим, О. Кирпичниковим. Тричі (більше за всіх) його згадано серед восьми науковців, які зробили найбільший внесок в університетську біологічну науку. Привертає до себе увагу й те, що автори зосередилися виключно на науковому та освітньому складнику, зовсім редукуючи, на відміну від радянських авторів, інформацію про суспільно-політичну ситуацію.

На стоп'ятдесятилітній ювілей вийшла друком актуальна на сьогодні монументальна (понад тисячу сторінок) історія університету. В ній автори запропонували свою картину буття закладу в епохи та середовищах, які породжували чи трансформували його; еволюції закладу вищої освіти як структури у державній системі та водночас як об'єкта й знаряддя політики держави, історії ідей, що знаходили втілення у наукових працях та освітньому процесі завдяки конкретним людям.

Розділ «Новоросійський університет у 1865-1920 роках» у книзі 2015 року вельми об'ємний – за обсягом його можна порівняти з цілою книжкою 1965 року. Але І. Мечникова згадано в ньому всього шістнадцять разів. Бачимо там і цілковитий відхід від показу суспільно-політичного складника у житті як всього університету, так і І. Мечникова зокрема. З одного боку, може скластися враження, що автори навмисне применшують роль, місце та значення видатного вченого у житті університету. Але ж з іншого – автори свідомо чи підсвідомо знизили градус глорифікації І. Мечникова, зосередившись на створенні образу університету як інституції та віддаючи належне всьому колективу та цілій плеяді видатних науковців, серед яких Ілля Мечников був одним з.

Біологічним наукам відведено два підрозділи (автор – Л. Рясіков). Втім і тут ми бачимо вельми скромну присутність І. Мечникова. Доробок науковця не виглядає виключним феноменом серед спадщини не менш видатних його колег як у біології, так і в інших науках. Отже, очевидною є редукція місця І. Мечникова у житті університету – як щодо обсягу, так і стосовно оцінки його доробку.

Отже, попри згадку у різних частинах тексту всієї книги ще з дюжину разів треба визнати, що вченому відведений у тому грубесному томі дуже скромне місце. За обсягом, як і за академічною тональністю, мечниковський сюжет можна порівняти з працею О. Маркевича. Отже, через сто тридцять п'ять років коло наче замкнулось, а точніше – історики науки вийшли на новий виток спіралі.

З наведеного вище може скластися хибне враження про зменшення інтересу в університеті до Іллі Мечникова у XXI столітті. Заперечити це вирішив авторський колектив монографії «Ілля Мечников та Одеський університет: епоха, люди, ідеї», підготовленої до цього річних круглих дат (центральный сюжет належить історику В'ячеславу Кузнєцову). Образ І. Мечникова там – людина в інтер'єрі свого часу та простору, міста та університету, яка намагалася здійснювати різноманітні повсякденні практики, насамперед розв'язувати професійні проблеми, реалізовувати себе так, як вона розуміла своє життєве призначення.

На завершення відзначимо, що постать І. Мечникова є об'єктом творення образу не лише в академічному середовищі, а й у ширшому контексті ідеологічних змагань. Одною з ознак модерного суспільства є процес націєтворення, через що відбувається «націоналізація» історії та боротьба за причетність тої чи іншої особи до якоїсь нації. Хоч І. Мечников мав по батькові молдавське/румунське коріння, а по матері єврейське, в імперську епоху питання національної приналежності часто-густо розв'язувалося на користь російської версії. Адже питанням своєї національності він не переймався, зберігав підданство царю та після виїзду з імперії більше тяжів до «загальноросійської» ідентичності. Тому до середини ХХ століття знаходимо і в радянських працях його визначення як «російського» вченого. Надалі його почали розглядати з перспективи «радянського інтернаціоналізму» як російського та українського вченого, а у ХХІ столітті питання національності у текстах було знято зовсім. Останнє, очевидно, є спробою уникнення дражливої теми. Адже маючи три етнічні складники – єврейський, молдавський/румунський та російський, він найдовше мешкав в Україні та Франції.

Прикметним маркером «націоналізації» І. Мечникова є такий популярний енциклопедичний ресурс, як Вікіпедія, який є дуже потужним чинником формування уявлень про світ у сучасної допитливої людини. Російськомовний ресурс визначає І. Мечникова як російського та французького вченого. Україномовний – як українського та французького (до широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну там була ще вказівка і на його «російськість»). Найкоректнішим є, на нашу думку, англomовний текст, вільніший від ідеологічного протистояння, згідно з яким І. Мечников «був зоологом із Російської імперії молдавського дворянського походження... народився в регіоні Російської імперії, який є частиною сьогодишньої України, в родині молдавського дворянина та матері – української єврейки, а пізніше продовжив свою кар'єру у Франції. Зважаючи на цю складну спадщину, на Мечникова претендують п'ять різних націй і народів».

Таким чином, осмислення постаті Іллі Мечникова в університетському історієписанні відбувалося в університеті шляхом створення певних образів відповідно до трьох великих епох істо-

рії – імперської (О. Маркевич), радянської (А. Крячун, З. Першина) та сучасної (З. Першина, Л. Рясіков, В. Кузнецов). Питома вага цього фрагменту у всьому тексті досягла свого максимуму у книзі 1965 року, а абсолютний обсяг – у книзі 1968 року. Потім ці показники неухильно зменшувалися. Цього року університетські науковці вирішили відновити баланс, присвятивши Іллі Мечникову окреме видання. Образ Іллі Мечникова спочатку був змальований у суто сцієнтистському дискурсі, за радянських часів акцент було зроблено на суспільно-політичній значущості його діяльності, а сучасні науковці знову прагнуть повернутися до академізму його образу та активності, яка відбувалася, безсумнівно, на певному суспільному тлі.

Для сучасного українця Ілля Мечников має постати як вітчизняний науковець, який народився, навчався (Харківщина), сформувався як науковець (Одеса) саме в Україні, яка сьогодні плекає його наукову спадщину. Пропонуємо у цьому питанні дотримуватися не ексклюзивного підходу, що передбачає для когось монопольне володіння цією постаттю та спадщиною, а інклюзивного ставлення, яке не заперечує право інших націй вважати його своїм. Особливо з огляду на те, що справжня наука не має державних кордонів, і науковий доробок видатної особистості належить усьому світові.

